

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research
Cilt: 13 Sayı: 72 Ağustos 2020 & Volume: 13 Issue: 72 August 2020
www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

AVRUPA YÜKSEKÖĞRETİM ALANINDA DEZAVANTAJLI ÖĞRENCİLERE İLİŞKİN YAKLAŞIMLARIN İNCELENMESİ

INVESTIGATION OF APPROACHES TO THE DISADVANTAGED LEARNERS IN THE EUROPEAN HIGHER EDUCATION AREA

Canan ÜNVAN*

Öz

1999 yılında resmîyet kazanan Bologna Süreci, öğrenci ve personel hareketliliği ile istihdam edilebilirliği kolaylaştırmak; daha kapsayıcı ve erişilebilir bir yükseköğretim yaratmak amacıyla Avrupa Yükseköğretim Alanı'nu oluşturmuştur. Yükseköğretimin önemli bir alanı olan sosyal boyut, Bologna Süreci üye ülkelerinin de gündeminde yer almaktadır. Sosyal boyut, kaliteli bir yükseköğretime herkesin eşit bir şekilde katılımının sağlanmasıdır. Öğrencilerin, sosyal ve ekonomik geçmişleri ile ilgili engellerinin, ayrıca fiziki engellerinin bir dezavantaj yaratmasının önüne geçileceği, öğrencilerin eğitimlerini tamamlayabileceği uygun koşullara gereksinim bulunmaktadır. Bu kapsamda, araştırmanın amacı, Avrupa Yükseköğretim Alanı'nda, dezavantajlı öğrencilerin yükseköğretime erişimini, yükseköğretime tamamlamasını ve yükseköğretimde hareketliliğini destekleyici tedbirlerin araştırma kapsamındaki farklı nüfusa, sosyal, kültürel ve ekonomik koşullara sahip olan ve farklı coğrafi bölgede yer alan ülkelere göre uygulama düzeylerinin tespit edilmesi ve gelişmeye açık yönlerinin ortaya konulmasıdır. Nitel araştırma yöntemi kullanılan bu çalışmada, araştırmanın verileri doküman analizi yoluyla elde edilmiştir. Araştırmanın sonucuna göre, Avrupa Yükseköğretim Alanı'ndaki ülkelerin büyük çoğunluğunun yükseköğretim sistemlerinde dezavantajlı öğrenciler için yükseköğretim ile ilgili tedbirlerinin yeterli düzeyde olmadığı anlaşılmıştır. Bu çerçevede, dezavantajlı öğrencilere finansal destek verilmesi; toplumda yetersiz düzeyde temsil edilen söz konusu gruplarla ilgili nicel hedeflerin belirlenmesi; dezavantajlı öğrencilerin yükseköğretime erişim yeterliliklerinin yeniden gözden geçirilmesi; dezavantajlı öğrencilerin yükseköğretime katılımının ve yükseköğretimde kalmasının sağlanması; dezavantajlı öğrencilerin sistematik olarak izlemeye tabi tutulması önerilmektedir. Araştırmanın sonuçlarının, yükseköğretimin tüm paydaşlarında konuyla ilgili farkındalığı artırabileceği ve alınacak tedbirler ile geliştirilecek politikalar açısından katkı sağlayabileceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Yükseköğretim Alanı, Bologna Süreci, Sosyal Boyut, Dezavantajlı Öğrenciler.

Abstract

Bologna Process was launched in 1999. In order to facilitate student and staff mobility, employability; and also to create a more inclusive and accessible higher education, the process defined the European Higher Education Area (EHEA). Social dimension, which is a significant area of higher education, is also on the agenda of the Bologna Process member states. Social dimension is to provide equal participation of everybody in a quality higher education. With social dimension in higher education, there is a requirement of creating proper conditions in which students will complete their study by preventing disadvantages stemming from some obstacles such as social, economic background and disability. In this context, the aim of the research, in the EHEA, is to determine application levels of measures in selected countries regarding disadvantaged learners' participation and completion to higher education, also their mobility in higher education. It is also targeted to reveal aspects open to improvement. In this research, qualitative research was used. Data related with research was obtained through document analysis. National and international reports, studies and declarations were evaluated and analyzed. In accordance with the results of the research, there are discrepancies among countries in the implementation levels. The vast majority of the countries in the EHEA doesn't have enough measures regarding disadvantaged learners in the higher education. Results of the research will contribute to higher education stakeholders with regard to raise awareness about the subject and measures to be taken and policies to be developed.

Keywords: European Higher Education Area, Bologna Process, Social Dimension, Disadvantaged Learners.

* Öğr. Gör. Dr., Yükseköğretim Kurulu, Uluslararası İlişkiler Daire Başkanlığı, ORCID: 0000-0001-9665-5914, canan.unvan@gmail.com

GİRİŞ

Bologna Süreci, öğrenci ve personel hareketliliğini kolaylaştırmak, daha kapsayıcı ve erişilebilir bir yükseköğretim yaratmak, Avrupa'daki yükseköğretimi dünyada daha çekici ve rekabet edebilir hale getirmek amacıyla Avrupa Yükseköğretim Alanı'nı tesis etmiştir. Bologna Süreci, yükseköğretim alanında 48 ülke arasında hükümetlerarası işbirliğini teşvik eden bir mekanizmadır ve Avrupa'daki yükseköğretim sistemlerine daha fazla uyumluluk getirmeyi amaçlamaktadır. (European Commission, 2020). Bologna, dinamik bir süreçtir (Curaj, Scott, Vlasceanu ve Wilson, 2012, 1).

Bologna Süreci 1998'de yayımlanan Sorbonne Bildirgesi ile ilk kez ortaya çıkmıştır. Ardından, 1999 yılında, Bologna'da gerçekleştirilen toplantıda, 29 Avrupa ülkesinin yükseköğretim ile ilgili Bakanlarının imzaladıkları Bologna Bildirgesi ile Bologna Süreci resmîyet kazanmıştır. Türkiye, Bologna Süreci'ne Türk yükseköğretim sisteminin yeniden yapılandırılması ihtiyacı doğrultusunda 2001 yılında dâhil olmuştur (YÖK, 2010).

Diğer taraftan, Bologna Süreci (BS), alanyazında, olumlu ve olumsuz yönleri ile ele alınmaktadır. Çelik (2014) çalışmasında, BS'nin üniversiteleri tek tipleştirdiği ve hiyerarşik hale dönüştürdüğü sonucuna ulaşmaktadır. Erkal (2011) Avrupa Yükseköğretim Alanı oluşturulması için düşünülen Bologna Süreci'nin artı ve eksileriyle birlikte değerlendirilmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır. Arslan ve Bahadır (2007), Bologna Süreci ile yükseköğretimde öğrenci ve öğretim üyesi hareketliliğinin gerçekleştirilerek yükseköğretime dinamizm kazandırılmasının amaçlandığını belirtmektedir. Türk eğitim sisteminin söz konusu dinamizmin dışarısında olmaması için Bologna Süreci'nin öngördüğü uygulama faaliyetlerini noksanz bir şekilde yerine getirmesi gerektiğini ifade etmektedir. Yalı (2017), Avrupa 2020 Stratejisi kapsamında alınan önlemler ile Bologna Süreci'ne yönelik faaliyetlerin ve bu alandaki gelişmelerin takip edilmesinin Türkiye'nin lehine olduğunu ifade etmektedir. Söz konusu çalışmaların doğru planlanmasının ve uygulanmasının Türkiye'nin 2023 vizyonu çerçevesinde belirlediği hedeflere ulaşmasına katkı sağlayabileceği, fakat bu katkının ülke gerçekleri göz önünde bulundurularak araştırılmasının ve uygulanmasının zorunlu olduğu belirtilmektedir. Kıyıcı (2012), araştırmasında süreci ele almış olup, yükseköğretim sistemine olası etkilerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Elde edilen önemli bir bulgu olarak sürecin etkileri uzun sürede ortaya çıkacağı için, sürecin başarılı veya başarısız olacağını önceden tahmin etmenin zor olduğudur. Tüm bu araştırmalar değerlendirildiğinde, Avrupa Yükseköğretim Alanı'nı (AYA) kapsamlı bir şekilde inceleyecek daha fazla araştırma yapılması gerektiği düşünülmektedir.

Avrupa Yükseköğretim Alanı'nda yer alan ülkeler iki ya da üç yılda bir Bakanlar Konferansları düzenlemektedir. Yükseköğretimden sorumlu Bakanların katılımıyla gerçekleştirilen toplantılarda, Avrupa Yükseköğretim Alanı'nda geline aşama değerlendirilmektedir ve atılacak yeni adımlara karar verilmektedir. Bakanlar, toplantılarda, ülkeleri tarafından geliştirilmesi gereken hususlar ve taahhütler de dâhil olmak üzere, Avrupa Yükseköğretim Alanı'nın temel bakış açılarına karar vermektedir. Söz konusu konferanslarda, Bologna Süreci'ne üye ülkelerin yükseköğretim sistemleri hakkında Bologna Süreci Uygulama Raporları yayınlanmaktadır. Bu raporlar ülkelerin katkılarıyla hazırlanmıştır ve raporlarda sürece üye ülkelerin yükseköğretim sistemlerinin çeşitli alanlardaki karşılaştırmalı durumları yer almaktadır. Bologna Bakanlar Konferanslarında, ayrıca, Bakanların yükseköğretime ilişkin taahhütlerinin yer aldığı bildirgeler kabul edilmektedir. Bakanlar tarafından alınan kararların çerçevesini oluşturan bildirgelerde, yükseköğretimin hayatboyu öğrenme, istihdam edilebilirlik, kalite güvencesi, tanıma, yeterlilikler çerçeveleri, sosyal boyut vb. alanlarına odaklanılmaktadır.

Avrupa Yükseköğretim Alanı'nda sosyal boyut kavramının yer aldığı bildirgeler aşağıda sırasıyla anlatılmaktadır.

Yükseköğretimin önemli bir alanı olan sosyal boyut kavramı ilk kez Prag Bildirgesi'nde ele alınmıştır. Bildirge'de Bakanlar, öğrencilerin, öğretmenlerin, araştırmacıların ve idari personelin serbest hareket etmesinin önündeki engellerin kaldırılmasını takip edeceklerini; Bologna Süreci'ndeki sosyal boyutu dikkate almak gerektiğini teyit etmiştir (Prague Communiqué, 2001). Berlin Bildirgesi'nde, Bologna Süreci'nin sosyal boyutunun önemi yeniden onaylanmıştır (Berlin Communiqué, 2003).

Bergen Bildirgesi'nde, sosyal boyut ayrıntılı olarak anlatılmaktadır: Bologna Süreci'nin sosyal boyutu, Avrupa Yükseköğretim Alanı'nın kurucu bir parçasıdır, AYA'nın çekiciliği ve rekabet edilebilirliği için gerekli bir koşuldur. Bu sebeple, kaliteli yükseköğretime herkesin eşit bir şekilde erişiminin sağlanacağına ilişkin olarak Bakanlar taahhütlerini yinelemiştir. Sosyal ve ekonomik geçmişleri ile ilgili engeller olmaksızın, öğrencilerin eğitimlerini tamamlayabileceği uygun koşullara gereksinim olduğu ayrıca vurgulanmıştır. Sosyal boyut, özellikle sosyal olarak dezavantajlı gruplar olmak üzere öğrencilere, hem

sosyal hem de ekonomik açıdan yardım edilmesi; yükseköğretime erişimi genişletmek amacıyla danışma ve rehberlik hizmetlerinin sunulması için hükümetler tarafından alınan tedbirleri kapsamaktadır (Bergen Communique, 2005).

Londra Bildirgesi'ne göre, yükseköğretim, sosyal birleşmeyi beslemede, eşitsizlikleri azaltmada, toplumdaki bilgi düzeyini, becerileri ve yeterlilikleri artırmada güçlü bir rol oynamaktadır. Bakanlar, yeterli öğrenci hizmetleri sağlamaya, yükseköğretim içinde ve yükseköğretime doğru esnek öğrenme yolları yaratmaya, eşit fırsatlar temelinde tüm düzeylerde yükseköğretime katılımı genişletmeye yönelik çabalara devam ettiklerini belirtmiştir. Bologna Süreci'ne katılan tüm ülkelerde hem sosyal boyut hem de hareketlilik ile ilgili verinin sağlanabilirliğinin artırılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu sebeple, Eurostudent ile birlikte Avrupa Komisyonu'ndan (Eurostat), tüm Bologna ülkelerinde, öğrenci ve personel hareketliliği ile sosyal boyut hedefine doğru ilerlemeyi ölçmek için karşılaştırılabilir ve güvenilir göstergelerin ve verinin geliştirilmesi talep edilmektedir. Bu alandaki veri yükseköğretimdeki katılımcı eşitliği ve mezunların istihdam edilebilirliğini içermelidir (London Communique, 2007). Leuven Bildirgesi'nde, dezavantajlı grupta yer alan öğrencilerin potansiyelini artırarak ve bu öğrencilerin eğitimlerini tamamlamaları için yeterli koşulları sağlayarak yükseköğretime erişimin genişletilmesi gerektiği belirtilmektedir (Leuven Communique, 2009).

Budapeşte-Viyana Bildirgesi'nde, giderek bilgi odaklı olan dünyada, yükseköğretimin sosyal ve ekonomik kalkınma ve yenilik için önemli bir faktör olduğu belirtilmektedir. Dezavantajlı gruplara özel ilgi göstererek kaliteli eğitime eşit fırsatlar sağlamak amacıyla sosyal boyut ile ilgili çabaların artırılması gerekliliği ifade edilmektedir (Budapest-Vienna Declaration, 2010). Bükreş Bildirgesi'nde, yükseköğretime giren ve yükseköğretimden mezun olan öğrenci grubunun Avrupa nüfusunun çeşitliliğini yansıtması gerektiği belirtilmektedir. Bakanlar, yükseköğretimin sosyal boyutunu geliştirme, eşitsizlikleri azaltma, yeterli öğrenci destek hizmetleri, rehberlik ve danışmanlık, esnek öğrenim yolları, alternatif erişim rotaları sağlama amacıyla dezavantajlı gruplara ilişkin gayretleri artıracaklarını taahhüt etmektedir (Bucharest Communique, 2012). Erivan Bildirgesi'nde, Bakanlar, yükseköğretimin sosyal boyutunu artıracaklarını tekrar ifade etmektedir (Yerevan Communique, 2015). Paris Bildirgesi'nde, Bakanlar, yükseköğretimin sosyal boyutunu güçlendirmek için daha fazla gayret gösterilmesi gerektiğinin farkında olduklarını belirtmiştir. Ayrıca, Avrupalı yükseköğretim kurumlarına giden ve bu kurumlardan mezun olan öğrenci gruplarının, Avrupalı nüfusunun çeşitliliğini yansıtması taahhüdünü yerine getirmek için dezavantajlı ve gönüllü grupların yükseköğretime erişimine ve yükseköğretime tamamlanmasına ilişkin düzenlemeleri geliştireceklerini belirtmiştir (Paris Communique, 2018).

Avrupa Yükseköğretim Alanı'ndaki yükseköğretimden sorumlu Bakanların, yukarıda belirtilen bildirgelerde taahhüt ettikleri, yükseköğretim sistemlerine ilişkin iyileştirilmesi gereken hususlar arasında, sosyal boyut kavramının önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Bakanların, sosyal boyut kavramını gündemine ilk kez aldığı 2001 yılındaki Prag Bildirgesi'nden sonra, her yeni bildiriyle bu kavram detaylı bir şekilde açıklanmıştır.

Eğitimin sosyal boyutu genellikle eğitimde eşitlik taahhüdü olarak özetlenmektedir (Curaj, Matei, Pricopie, Salmi, ve Scott, 2015, 441). Yükseköğretimde sosyal boyutun gereğesi; sosyal uyumu sağlamayı, eşitsizlikleri azaltmayı, toplumdaki yetkinliklerin düzeyini artırmayı, kişisel gelişim ile sürdürülebilir ve demokratik bilgi toplumuna katkıları açısından bireylerin potansiyelini çoğaltmayı teşvik ederek Avrupa Yükseköğretim Alanı'nın cazibesini ve rekabet edilebilirliğini yükseltmektir (BFUG Report, 2007).

Diğer taraftan yükseköğretimde sosyal boyutta, yükseköğretimin en önemli paydaşlarından olan öğrencilerin bakış açısına da yer verilmesi gerektiği düşünülmektedir. Avrupa Öğrenci Birliği (ESU), üyeleri aracılığıyla Avrupa'da 20 milyon öğrenciyi temsil etmektedir ve 40 ülkeden 46 Ulusal Öğrenci Birliğinin semsiye kuruluşudur. ESU'nun sosyal boyut ile ilgili çalışmaları bulunmaktadır.

Avrupa Öğrenci Birliği tarafından 2019 yılında bir politika belgesi kabul edilmiştir. Bu belge, ESU'nun gelecek dört yıl için yükseköğretimin sosyal boyutu ile ilgili görüşlerini tanımlamaktadır. Belge, yükseköğretime erişilebilirlik, yükseköğretimde eşitlik ve yükseköğretime katılım hakkındaki başlıca tutumu ana hatlarıyla ortaya koymaktadır (ESU, 2020). Politika belgesinde, yükseköğretimin sosyal boyutunun, tüm paydaşlar tarafından, yükseköğretim politikası alanında temel bir değer ve öncelik olarak görülmesi gerektiği vurgulanmaktadır (ESU, 2019). Dolayısıyla, yükseköğretimde sosyal boyutun, öğrencilerin öncelikli gündeminde yer aldığı anlaşılmaktadır. Bu sebeple, ülkelerin ve yükseköğretim sistemlerinin sosyal boyut ile ilgili yaklaşımları ve konuya ilişkin tedbirleri önem arz etmektedir.

Sosyal boyut ile ilgili belirli hedeflere sahip çok az ülke bulunmaktadır. Yetersiz düzeyde temsil edilen grupların katılımının izlenmesi henüz önemli ölçüde gelişmemiştir. Eurydice raporları, sosyo-ekonomik durum, cinsiyet, engellilik, etnik köken ve benzeri özel gruplara destek olmak amacıyla birçok

ülkenin özel tedbirleri olmasına rağmen, nadiren yükseköğretim politikalarının merkezi bir unsuru olduğunu göstermektedir (European Commission/ EACEA/ Eurydice, 2012, 71).

Yetersiz düzeyde temsil edilen öğrenci grupları; farklı ülkelerde yükseköğretimde orantılı olarak temsil edilmediği gözönünde bulunduran toplumsal gruplardır. Söz konusu gruplara engelli bireyler, göçmenler, etnik gruplar, alt sosyo-ekonomik statü grupları, kadın/erkek, vb. örnek gösterilebilmektedir (European Commission/EACEA/Eurydice, 2018, 288).

Öte yandan, yükseköğretimde sosyal boyut konusu ile ilgili alanyazında çeşitli araştırmalar bulunmaktadır ve söz konusu çalışmalar alana kuşkusuz katkı sağlamaktadır. Büyüköze ve Özdemir'in (2015) araştırmasında, genelde makro anlamda ilerleme sağlanmakla birlikte, tüm tedbirlere rağmen dezavantajlı gruplar için yükseköğretimin hala kolay erişilebilir olmadığı belirtilmektedir. İkinci (2011), ailelerin sosyo ekonomik pozisyonunun öğrenci başarısı ve yönelimleri üzerinde yarattığı dezavantajları ortadan kaldırmada mevcut eğitim sisteminin yetersiz olduğunu belirtmektedir. Bu sebeple, öğrencilerin ailelerinin sosyoekonomik özelliklerinin yükseköğretimden faydalanmada hâlâ belirleyici bir unsur olduğu ifade edilmektedir. Akmeşe (2018), araştırmasında, üniversite eğitimine erişim, eğitim süresince tam katılım ve mezuniyet öncesi yeterlikler bakımından tüm öğrencilerin eşit koşullarda eğitim alması gerektiğini belirtmektedir. Mezuniyet sonrasındaki iş yaşamında ise tüm çalışanların eşit koşullarda imkanlara sahip olması önemlidir. Kavak (2011), çalışmasında, yükseköğretimi bir bütün olarak iyileştirmek adına, hem adalet hem de kalitede kaçınılmaz bir koşul olarak yükseköğretim ile birlikte her kademede eşit eğitim olanaklarının ve fırsatlarının sağlanmasının ön plana çıkmasının beklendiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla, ulusal düzeyde yapılan çalışmalar değerlendirildiğinde, yükseköğretimde sosyal boyut kavramının daha fazla araştırılmasının alana daha fazla katkı sağlayabileceği düşünülmektedir.

Yetersiz düzeyde temsil edilen öğrenci grupları da dâhil olmak üzere yükseköğretime katılanların tümüne eşit fırsatlar sağlayacak bir çevre yaratılabilmesi önemlidir. Söz konusu fırsatların artırılması, yükseköğretime katılıma olumlu bir katkısı olmasının yanısıra yükseköğretimde yeterince temsil edilmeyen grupların sayısında da artışa sebep olacaktır. Avrupa Yükseköğretim Alanı'nda yer alan ülkeler, yükseköğretim kurumları ve yükseköğretimdeki yetkililer, sosyal boyutun önemini farkına varmıştır ve yükseköğretim sistemlerinde bu konu ile ilgili çeşitli tedbirler almaktadır. Ancak, söz konusu tedbirlerin yükseköğretime katılan, özellikle dezavantajlı, öğrencilere etkisini anlayabilmek amacıyla öncelikle ülkelerin uygulamalarının hangi düzeyde olduğunu tespit edilmesi gerektiği düşünülmektedir.

Bu çerçevede, araştırmanın amacı, Avrupa Yükseköğretim Alanı'nda, dezavantajlı öğrencilerin yükseköğretime erişimini, yükseköğretimi tamamlamasını ve yükseköğretimde hareketliliğini destekleyici tedbirlerin ülkelere göre uygulama düzeylerinin tespit edilmesi, konuya ilişkin farkındalığın artırılması ve gelişmeye açık yönlerinin ortaya konulmasıdır.

YÖNTEM

Bu çalışmada, Avrupa Yükseköğretim Alanı'nda, dezavantajlı öğrencilerin yükseköğretime erişimini, yükseköğretimi tamamlamasını ve yükseköğretimde hareketliliğini destekleyici tedbirlerin ülkelere göre uygulama düzeylerinin tespit edilmesi, konuya ilişkin farkındalığın artırılması ve gelişmeye açık yönlerinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu sebeple çalışma, nitel araştırma desenlerinden doküman inceleme yöntemi ile yürütülmüştür.

Yıldırım ve Şimşek (2013), Nitel araştırmanın, kuram oluşturmaya temel alan bir anlayış ile sosyal olguları bağlı buldukları çevre içinde araştırmayı ve anlamayı önde tuttuğunu belirtmektedir. Corbin ve Strauss (2008), doküman incelemeyi, varolan verinin anlam çıkarma, anlayış geliştirme ve bilimsel bilgi üretme amacıyla analiz edilip yorumlanması şeklinde tanımlamaktadır. Bu çalışma kapsamında, ulusal ve uluslararası düzeyde konuyla ilgili hazırlanan bildirgeler, raporlar ve araştırmalar incelenmiştir.

Bu araştırmanın örnekleme, amaçlı örnekleme yöntemlerinden maksimum çeşitlilik örnekleme ile seçilen ve araştırmanın çalışma grubu olan Avrupa Yükseköğretim Alanı (48 ülke) içerisindeki 11 ülkedir. Farklı nüfusa, sosyal, kültürel ve ekonomik koşullara sahip olan ve farklı coğrafi bölgelerde yer alan söz konusu ülkeler; Azerbaycan, Finlandiya, Fransa, Gürcistan, İspanya, İtalya, Kazakistan, Norveç, Romanya, Rusya ve Yunanistan'dır.

Bu çalışmada ilk aşamada, Avrupa Yükseköğretim Alanı'nda sosyal boyut kavramını anlamak amacıyla konu ile ilgili literatür taranmıştır. Ardından, Avrupa Yükseköğretim Alanı'nda yer alan ülkelerin yükseköğretim sistemleri ile ilgili bilgilerin yer aldığı, Bologna Bakanlar Konferansları aracılığıyla kamuoyuna açılan ve en son olarak 2015 ve 2018 yıllarında yayınlanan Bologna Süreci Uygulama Raporlarından veri elde edilmiştir. Verilerin analizi, betimsel analiz ile gerçekleştirilmiştir. Bologna Süreci

Uygulama Raporlarında (2015 ve 2018), belirlenen tema ile ilgili veri, seçilen ülkeler kapsamında, analiz edilmiştir ve yorumlanmıştır.

BULGULAR VE YORUMLAR

Bu araştırmanın amacı, Avrupa Yükseköğretim Alanı'nda, seçilen bazı ülkelere göre, dezavantajlı öğrencilerin yükseköğretime erişimini, yükseköğretimi tamamlamasını ve yükseköğretimde hareketliliğini destekleyici tedbirlerin uygulama düzeylerinin tespit edilmesi, konuya ilişkin farkındalığın artırılması ve gelişmeye açık yönlerinin ortaya konulmasıdır.

Bu kapsamda, 2015 ve 2018 yıllarındaki Bologna Süreci Uygulama Raporlarına göre; Avrupa Yükseköğretim Alanı'nda yer alan ülkelerden Azerbaycan, Finlandiya, Fransa, Gürcistan, İspanya, İtalya, Kazakistan, Norveç, Romanya, Rusya ve Yunanistan'ın, yükseköğretim sistemlerinde, dezavantajlı öğrencilerin yükseköğretime katılımını destekleyici tedbirler, yetersiz temsil edilen gruplardan öğrencilerin hareketliliğinin desteklenme düzeyleri, yetersiz temsil edilen gruplardan öğrencilerin yükseköğretimde kalmasını ve yükseköğretimi tamamlamasını destekleyici tedbirler hakkında uygulamaları ayrı ayrı tespit edilmiştir ve aşağıda belirtilmektedir.

2015 yılı Bologna Süreci Uygulama Raporuna göre, dezavantajlı öğrencilerin yükseköğretime katılımını destekleyici tedbirlere ilişkin araştırma kapsamındaki ülkelerin uygulama düzeyleri şu şekildedir:

Finlandiya'da dezavantajlı öğrenciler için hedeflenen bir finansal destek bulunmaktadır. Ülkelerin yetersiz temsil edilen gruplarla ilgili ayrıca nicel hedefleri bulunmaktadır. Dezavantajlı öğrencilerin yükseköğretime katılımı ve tamamlaması izlenmektedir.

Fransa, İspanya, İtalya, Norveç ve Romanya'da dezavantajlı öğrencilerin hem yükseköğretime katılımını hem de tamamlama düzeylerini izlemenin yanısıra, dezavantajlı öğrencilere ihtiyaca dayalı hedeflenen destek verilmektedir ya da öğrencilerin % 50'sinden fazlasına genel destek verilmektedir. Yükseköğretime katılımda ve yükseköğretimi tamamlamada dezavantajlı öğrenciler için nicel politika hedefleri bulunmamaktadır.

Gürcistan'da, hedeflenen bir destek verilmesine rağmen, dezavantajlı öğrencilerin yükseköğretime katılımı ya da yükseköğretimi tamamlama düzeyleri izlenmemektedir. Ayrıca, konuyla ilgili nicel hedefleri de yoktur, bir başka ifadeyle, dezavantajlı öğrencilerin yükseköğretime katılımı ve/veya yükseköğretimi tamamlaması için nicel politika hedefleri bulunmamaktadır.

Azerbaycan, Kazakistan, Rusya ve Yunanistan'da ülkelerin dezavantajlı öğrenciler için hedefledikleri finansal bir destek bulunmamaktadır. Ancak, bu ülkeler, dezavantajlı öğrencilerin hem yükseköğretime katılımını hem de tamamlama düzeylerini izlemektedir. Kazakistan ve Rusya'nın yetersiz temsil edilen gruplarla ilgili nicel hedefleri bulunmaktadır.

Özet olarak, Finlandiya, Fransa, İspanya, İtalya, Norveç ve Romanya'da, dezavantajlı öğrencilere destek sağlanmaktadır, ayrıca yükseköğretime katılım ve yükseköğretimi tamamlama izlenmektedir.

2018 yılı Bologna Süreci Uygulama Raporuna göre, yetersiz temsil edilen grupların yükseköğretime erişimini destekleyici tedbirlere, bir başka ifadeyle, yükseköğretime girişte dezavantajlı öğrencileri destekleyen, girişte öğrenci grubunu izleme, uzun dönemli nicel hedefler, farklı erişim yollarıyla sağlanan destek ve finansal destek açısından tedbirlere ilişkin araştırma kapsamındaki ülkelerin uygulama düzeyleri şu şekildedir:

Öncelikle, yetersiz temsil edilen grupların yükseköğretime erişimini desteklemek ya da yükseköğretime katılımını artırmak için alınabilecek tedbirler ayrıntısıyla dört başlık altında aşağıda belirtilmektedir:

- Girişte öğrenci grubunun yapısı cinsiyet bazında izlenir.
- Yetersiz temsil edilen gruplardan öğrencilerin yükseköğretime erişimi/katılımı için uzun dönemli nicel politika hedefleri bulunmaktadır.
- Yetersiz temsil edilen öğrenci gruplarının yükseköğretime erişimi aşağıdaki üç yöntemden en az ikisiyle desteklenmektedir: a) standart kabul sürecinde belirli öğrenci gruplarına öncelikli uygulama. b) standart yükseköğretime giriş yeterliliklerini elde etme konusunda öğrenciler desteklenir. c) standart yükseköğretime giriş yeterlilikleri olmaksızın öğrenciler yükseköğretime erişebilir.
- Yetersiz temsil edilen öğrenci grupları için hedeflenmiş finansal destek bulunmaktadır ya da öğrencilerin % 50'sinden fazlasına genel destek sağlanmaktadır.

Fransa, yukarıdaki tedbirlerin tamamını uygulamaktadır. Örneğin; yükseköğretim sistemlerinin kapsayıcılığını artırmak için izleme, nicel hedefler belirleme, finansal destek sağlama, kabul sistemlerini

adapte ederek geleneksel olmayan öğrencilerin yükseköğretime erişimini kolaylaştırma gibi çok çeşitli destek tedbirleri uygulamaktadır.

Finlandiya, İspanya, Norveç, ve Rusya'da yukarıda belirtilen dört tedbirin üçü uygulanmaktadır. Azerbaycan, İtalya, Kazakistan, Romanya ve Yunanistan'da söz konusu dört tedbirin ikisi uygulanmaktadır. Gürcistan ise söz konusu dört tedbirin sadece birini uygulamaktadır.

Özetle, Fransa, Finlandiya, İspanya, Norveç ve Rusya'nın yetersiz temsil edilen grupların yükseköğretime erişimini destekleyici tedbirler açısından diğer ülkelere göre uygulama boyutunda daha iyi bir düzeyde olduğu anlaşılmaktadır. Genel olarak, tüm eğitim sistemleri dezavantajlı öğrencilerin yükseköğretime erişimini destekleyen en azından bir tedbiri uygulamaktadır.

2015 yılı Bologna Süreci Uygulama Raporuna göre, dezavantajlı öğrencilere hareketlilik için verilen finansal desteğe, bir başka ifadeyle, dezavantajlı öğrencilere hareketlilik için finansal desteğin ne ölçüde sağlandığına ilişkin araştırma kapsamındaki ülkelerin uygulama düzeyleri şu şekildedir:

Fransa'da, dezavantajlı öğrencilerin hareketliliği için hedeflenen bir finansal destek bulunmaktadır. Alt sosyo-ekonomik altyapıdan dezavantajlı öğrencilere ihtiyaca dayalı hibeler ve özel öğrenci hareketliliği hibeleri verilmektedir. Dezavantajlı öğrencilerin hareketliliği sistematik olarak izlenmektedir.

Finlandiya, İspanya, İtalya ve Norveç'te; dezavantajlı öğrencilerin hareketliliği için hedeflenen bir finansal destek bulunmaktadır; ancak, dezavantajlı öğrencilerin hareketliliği izlenmemektedir.

Gürcistan, Kazakistan ve Rusya'da; dezavantajlı öğrencilere hareketlilik için hedeflenen bir destek sağlanmamaktadır. Dezavantajlı öğrencilerin hareketliliği izlenmemektedir.

Azerbaycan, Romanya ve Yunanistan'da; dezavantajlı öğrencilere hareketlilik için destek verilmemektedir. Dezavantajlı öğrencilerin hareketliliği izlenmemektedir.

Özet olarak, Fransa'da, dezavantajlı öğrencilere hareketlilik için finansal destek sağlanmaktadır ve bu öğrencilerin hareketliliği sistematik bir şekilde sadece Fransa'da izlenmektedir. Azerbaycan, Romanya ve Yunanistan'da bu öğrencilere hareketlilikte destek sağlanmamaktadır. Araştırma kapsamında olan Fransa dışındaki ülkelerde, dezavantajlı öğrencilerin hareketliliği izlenmemektedir.

2018 yılı Bologna Süreci Uygulama Raporuna göre, yetersiz temsil edilen gruplardan öğrencilerin hareketliliğinin desteklenme düzeyleri araştırma kapsamındaki ülkelere göre şu şekildedir:

Öncelikle, yetersiz temsil edilen gruplardan öğrencilerin hareketliliğe katılımını artırmak için alınan tedbirlerde dikkate alınan unsurlar aşağıda belirtilmektedir:

- Yetersiz temsil edilen gruplardan öğrencilerin hareketlilik programlarına katılımı kapsamlı bir şekilde izlenmektedir.
- Yetersiz temsil edilen gruplardan öğrencilerin hareketliliğe katılımı ile ilgili nicel politika hedefleri bulunmaktadır.
- Hedeflenen belirli hareketlilik hibeleri ya da taşınabilir hedeflenen hibeler ya da öğrencilerin % 50'sinden fazlasına sağlanan genel taşınabilir hibeler formunda finansal destek verilmektedir.
- Yetersiz temsil edilen gruplardan öğrencilerin hareketlilik programlarına katılımını destekleyerek hedeflenen tedbirleri uygulamak için yükseköğretim kurumlarına en üst seviyede tavsiyeler/teşvikler verilmektedir.

Fransa'da, yukarıdaki tedbirlerin tamamı uygulanmaktadır. İtalya ve Kazakistan'da dört tedbirden ikisi uygulanmaktadır. Finlandiya, Gürcistan, İspanya, Norveç, Romanya ve Yunanistan'da, dört tedbirden biri uygulanmaktadır. Azerbaycan ve Rusya'da, yukarıda belirtilen tedbirlerin hiçbiri uygulanmamaktadır.

Özetle, araştırma kapsamında Fransa dışındaki ülkelerde, dezavantajlı öğrenciler için kapsamlı olarak hedeflenen bir hareketlilik desteği çok enderdir. Genel olarak, Avrupa Yükseköğretim Alanı'nda, yetersiz temsil edilen gruplardan öğrencilerin hareketliliğe katılımı konusunda tedbirlerin artırılması ve bu alanda daha fazla dikkat gösterilmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

2018 yılı Bologna Süreci Uygulama Raporuna göre, yetersiz temsil edilen gruplardan öğrencilerin yükseköğretimde kalmasını ve yükseköğretimi tamamlamasını destekleyici tedbirlere ilişkin araştırma kapsamındaki ülkelerin uygulama düzeyleri şu şekildedir:

Öncelikle, dezavantajlı öğrencilerin yükseköğretimde kalmasını ve yükseköğretimi tamamlamasını destekleyici tedbirlerde dikkate alınan unsurlar aşağıda belirtilmektedir:

- Eğitimi sırasında ve mezuniyette öğrenci grubunun yapısı izlenmektedir.
- Yetersiz seviyede temsil edilen gruplardan öğrencilerin yükseköğretime erişimi ve yükseköğretimi tamamlaması için uzun dönemli nicel politika hedefleri bulunmaktadır.

- Öğrencilerin yükseköğretimde kalmasını hedefleyen en üst düzey tedbirler ve/veya yükseköğretimi tamamlama oranlarını artırmak için yükseköğretim kurumlarına verilen mali teşvikler mevcuttur.
- Özellikle yetersiz temsil edilen gruplardan öğrencilerin yükseköğretimi tamamlamasını hedefleyen en üst düzey tedbirler mevcuttur.

Yukarıdaki tedbirlerin tamamını uygulayan eğitim sistemi bulunmamaktadır. Azerbaycan ve Fransa'da dört tedbirden üçü uygulanmaktadır. Finlandiya, İspanya, İtalya, Kazakistan, Norveç, Romanya, Rusya ve Yunanistan, dört tedbirden ikisini uygulamaktadır.

Gürcistan'da, yetersiz temsil edilen grupların yükseköğretimi tamamlaması için belirtilen tedbirlerin hiçbirinde en üst düzeyde destek sağlanmamaktadır.

Özetle, dezavantajlı öğrencilerin yükseköğretimde kalmasını ve yükseköğretimi tamamlamasını destekleyici tedbirlere ilişkin olarak Avrupa Yükseköğretim Alanı'ndaki ülkeler açısından değerlendirildiğinde, yukarıda belirtilen tedbirlerin tamamının uygulandığı hiçbir ülke bulunmamaktadır.

Sonuç olarak, Azerbaycan, Finlandiya, Fransa, Gürcistan, İspanya, İtalya, Kazakistan, Norveç, Romanya, Rusya ve Yunanistan'ın, en son 2015 ve 2018 yıllarında yayınlanan Bologna Süreci Uygulama Raporlarına göre, dezavantajlı öğrencilerin yükseköğretime katılımını destekleyici tedbirler, yetersiz temsil edilen gruplardan öğrencilerin hareketliliğinin desteklenme düzeyleri, yetersiz temsil edilen gruplardan öğrencilerin yükseköğretimde kalmasını ve yükseköğretimi tamamlamasını destekleyici tedbirler hakkında uygulamaları değerlendirildiğinde, aşağıdaki tespitlere ulaşılmaktadır.

2018 yılında, 2015 yılındaki rapora göre, dezavantajlı öğrencilere yükseköğretimde hareketlilik konusunda sunulan desteğin, araştırma kapsamındaki ülkelerin yükseköğretim sistemlerinde alınan tedbirler boyutunda büyük oranda iyileşme göstermediği anlaşılmaktadır.

Dezavantajlı öğrencilerin yükseköğretime erişimi ve katılımı konusunda alınan tedbirler açısından ülkelerin uygulamalarında 2015 ve 2018 yıllarında göze çarpan bir değişiklik olmadığı gözlenmiştir.

Dezavantajlı öğrencilere sağlanan tedbirler konusunda genel anlamda Fransa'nın yükseköğretim sisteminde gerekli düzenlemeleri gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır.

Yetersiz düzeyde temsil edilen gruplardan öğrencilerin yükseköğretimde kalmasını ve yükseköğretimi tamamlamasını destekleyici tedbirlerin, söz konusu grupların yükseköğretime girmesini destekleyen tedbirlerden çok daha az yaygın olduğu anlaşılmaktadır.

Sadece araştırma kapsamındaki ülkelerin değil Avrupa Yükseköğretim Alanı'nda yer alan ülkelerin büyük çoğunluğunun dezavantajlı öğrenciler için alınan tedbirlerini iyileştirmesi ve geliştirmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bologna Süreci'nde izlenen yolda tüm hedeflere ve sosyal boyutu geliştirmeye yönelik onlarca yıllık yatırımlara rağmen, birçok ulusal ve uluslararası çalışmanın sonuçları eşitsizliğin inatçı bir şekilde kalıcı olduğunu ve eşitsizliğin sosyo-ekonomik statüye, ebeveyn eğitime, cinsiyete, ülkeye, kırsal geçmişe dayalı olduğunu göstermiştir; yükseköğretim sistemlerimizde ve iş gücü piyasasında daha fazla hüküm sürmektedir. Gelişme olmasına rağmen, alandaki son kırk yıllık kazanımlar, mevcut iyileşme oranının korunması halinde, dezavantajlı grupların daha avantajlı yaşlılarına yetişmelerinin yüz yıldan fazla zaman alabileceğini göstermektedir (Tupan-Wenno, Camilleri, Fröhlich ve King, 2016, 10).

Bologna Süreci'nin sosyal boyutu bir dönüm noktasına gelmiştir. Bologna Süreci'nin diğer alanları ile karşılaştırıldığında, son onbeş yılda, sosyal boyut çok az ilerlemiştir. Avrupa Yükseköğretim Alanı üye devletleri, sosyal boyutu geliştirmek için daha az proaktif bağlılık göstermiştir (Curaj vd., 2015, 457).

Öğrenci hareketliliğinin de sosyal bir boyutu bulunmaktadır. Bu konu ilk kez Prag Bildirgesi ile gündeme gelmiştir. Toplam öğrenci nüfusu içinde yeterince temsil edilmeyen gruplar, yeterli teşvik ve destek olmadığında hareketlilikten faydalanan öğrenci grubunun içinde de ayrıca yeterince temsil edilmeyen grup olarak yer almaya eğilimlidir. Yetersiz düzeyde temsil edilen söz konusu grupların, yükseköğretimde hareketlilikten faydalanmak bir yana, yükseköğretime erişim ve yükseköğretimi tamamlamada da sorunları bulunmaktadır.

Yükseköğretime erişimde engellerin olmasının yanısıra, dezavantajlı öğrenciler ayrıca yükseköğretimi tamamlarken de zorluklarla karşılaşmaktadır ve yüksek oranda yükseköğretimi bırakmaktadır. Bununla birlikte, birkaç yıldır söz konusu eğilimin kanıtları olmasına rağmen, son yıllarda sadece birkaç ülke yetersiz temsil edilen grupların yükseköğretime erişimi ve yükseköğretimi tamamlama koşullarını iyileştirmek için tedbir almıştır (European Commission/ EACEA/Eurydice, 2018).

Bu araştırmada, Avrupa Yükseköğretim Alanı'nda yer alan ancak farklı nüfusa, sosyal, kültürel ve ekonomik koşullara sahip olan ve farklı coğrafi bölgelerde yer alan ülkelerin yükseköğretim sistemlerinde dezavantajlı öğrenciler için sundukları tedbirler incelenmiştir ve tespit edilmiştir. Araştırmanın sonucunda, araştırma kapsamındaki ülkelerin, hatta Avrupa Yükseköğretim Alanı'ndaki ülkelerin büyük çoğunluğunun söz konusu öğrenci grubu için yükseköğretim ile ilgili tedbirlerinin yeterli düzeyde olmadığı anlaşılmıştır. Bu sebeple, yükseköğretim sistemlerinde, dezavantajlı öğrencilere finansal destek verilmesi; toplumda yetersiz düzeyde temsil edilen söz konusu gruplarla ilgili nicel hedeflerin belirlenmesi; dezavantajlı öğrencilerin yükseköğretime erişim yeterliliklerinin yeniden gözden geçirilmesi; dezavantajlı öğrencilerin yükseköğretime katılımının ve yükseköğretimde kalmasının sağlanması; dezavantajlı öğrencilerin sistematik olarak izlemeye tabi tutulması önerilmektedir.

Avrupa Yükseköğretim Alanı'na dâhil ülkeler, bildirgeler, konferanslar vb. aracılığıyla ülkelerinde, yükseköğretim sistemlerinde çeşitli alanlarla ilgili reformlar gerçekleştireceklerini taahhüt etmektedir.

Ülkeler kendi yükseköğretim sistemlerinde konuya ilişkin iyileştirmeye yönelik adımlar atarken, aynı zamanda diğer ülkelerin uygulamalarını da dikkate almasının yükseköğretimin uluslararasılaşması boyutuna da faydası olacağı düşünülmektedir.

Ülkelerin, politika yapıcılarının, yükseköğretim kurumlarının ve tüm ilgili paydaşların, toplam öğrenci nüfusu içinde yeterince temsil edilmeyen grupların yükseköğretimden daha fazla faydalanmasına imkân sağlayacak tedbirleri artırması önem arz etmektedir. Yükseköğretim politikalarının, sosyal boyutu öncelikle dikkate alması gerektiği düşünülmektedir. Sadece dezavantajlı grupların değil tüm öğrencilerin de söz konusu sorunların tanımlanmasında ve sorunlara çözüm önerileri geliştirilmesinde tüm ilgililerle birlikte sürece aktif katılımının sağlanması ayrıca önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Akmeşe, P.P. (2018). Yükseköğretim kurumlarına devam eden engelli öğrenciler ile engelli personelin sorunları ve yükseköğretim engelliler danışma ve koordinasyon yönetmeliği hakkındaki görüşlerinin incelenmesi. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*. S. 64, s. 214-232.
- Arslan, M.M. & Bahadır, H. (2007). Bologna süreci ve Türkiye. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*. S. 2, s. 222-229
- Bergen Communique (2005). 28 Haziran 2020 tarihinde <http://www.ehea.info/Upload/document/ministerial_declarations/2005_Bergen_Communique_english_580520.pdf> adresinden erişildi.
- Berlin Communique (2003). 28 Haziran 2020 tarihinde <http://www.ehea.info/Upload/document/ministerial_declarations/2003_Berlin_Communique_English_577284.pdf> adresinden erişildi.
- Bucharest Communique (2012). 28 Haziran 2020 tarihinde <http://www.ehea.info/Upload/document/ministerial_declarations/Bucharest_Communique_2012_610673.pdf> adresinden erişildi.
- Budapest-Vienna Declaration (2010). 28 Haziran 2020 tarihinde <http://www.ehea.info/Upload/document/ministerial_declarations/Budapest_Vienna_Declaration_598640.pdf>adresinden erişildi.
- Büyükgöze, H., Özdemir, M. (2015). Avrupa yükseköğretim alanı (AYA) çerçevesinde yükseköğretime erişimi ve katılımı genişletme politikalarının değerlendirilmesi. *Yükseköğretim Dergisi*. S. 6(1), s. 40-46. doi: 10.2399/yod.15.017
- Corbin, J., & Strauss, A. (2008). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory* (3rd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage Publications Inc.
- Curaj, A., Scott, P., Vlasceanu, L., & Wilson, L. (Eds.). (2012). *European higher education at the crossroads: Between the Bologna process and national reforms* (Cilt. 1-2). Dordrecht: Springer.
- Curaj, A., Matei, L., Pricopie, R., Salmi, J., & Scott, P. (Eds.). (2015). *The European higher education area: Between critical reflections and future policies* (Cilt. 1-2). Dordrecht: Springer.
- Çelik, Z. (2014). Avrupa yükseköğretim sistemi üzerine Bologna sürecinin etkileri. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, S. 2(2), s. 100-105.
- Ekinci, C. E. (2011). Bazı sosyoekonomik etmenlerin Türkiye'de yükseköğretime katılım üzerindeki etkileri. *Eğitim ve Bilim Dergisi*, C. 36, S. 160.
- Erkal, M. E. (2011). *Türk yüksek öğretiminin bazı sorunları: tesbit ve teklifler*. Sosyoloji Konferansları, S. 42, s. 117-128.
- European Commission Education and Training (European Commission). (2020) 27 Haziran 2020 tarihinde <https://ec.europa.eu/education/policies/higher-education/bologna-process-and-european-higher-education-area_en> adresinden erişildi.
- European Commission/EACEA/Eurydice, 2012. *The European Higher Education Area in 2012: Bologna Process Implementation Report*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- European Commission/EACEA/Eurydice, 2018. *The European Higher Education Area in 2018: Bologna Process Implementation Report*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- European Students' Union Social Dimension (ESU) (2020). 29 Haziran 2020 tarihinde <https://www.esu-online.org/?policy=2019-social-dimension-policy-paper> adresinden erişildi.
- ESU Social Dimension Policy Paper (ESU) (2019), 29 Haziran 2020 tarihinde <<https://www.esu-online.org/wp-content/uploads/2020/01/Social-Dimension-Policy-Paper-2019.pdf>> adresinden erişildi.

- Kavak, Y. (2011). Türkiye’de yükseköğretimin görünümü ve geleceğe bakış. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*. S. 1(2), s. 55-58
- Kıyıcı, G. Ö. (2012). *Bologna süreci: yükseköğretim sistemi için bir fırsat mı yoksa bir tehdit mi?* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.
- Leuven Communiqué (2009). 28 Haziran 2020 tarihinde <http://www.ehea.info/Upload/document/ministerial_declarations/Leuven_Louvain_la_Neuve_Communique_April_2009_595061.pdf> adresinden erişildi.
- London Communiqué (2007). 28 Haziran 2020 tarihinde <http://www.ehea.info/Upload/document/ministerial_declarations/2007_London_Communique_English_588697.pdf> adresinden erişildi.
- Paris Communiqué (2018). 28 Haziran 2020 tarihinde <http://www.ehea.info/Upload/document/ministerial_declarations/EHEAParis2018_Communique_final_952771.pdf> adresinden erişildi.
- Prague Communiqué (2001). 28 Haziran 2020 tarihinde <http://www.ehea.info/Upload/document/ministerial_declarations/2001_Prague_Communique_English_553442.pdf> adresinden erişildi.
- BFUG Working Group Report on Social Dimension and Data on Mobility of Staff and Students in Participating Countries, “Key issues for the European Higher Education Area–Social Dimension and Mobility” (BFUG Report) (2007), 29 Haziran 2020 tarihinde <http://www.ehea.info/media.ehea.info/file/WG_Social_dimension_Mobility/38/2/Social_Dimension_Mobility_report_2007_581382.pdf> adresinden erişildi.
- Tupan-Wenno, M., Camilleri, A.F., Fröhlich M., King, S. (2016) *Effective Approaches to Enhancing the Social Dimension of Higher Education*. Knowledge Innovation Centre.
- Yalı, S. (2017). Avrupa Birliği’nde Yükseköğretim Çalışmaları: Bologna Süreci ve Türkiye Üniversiteleri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. S. 27 (2), s. 143-154.
- Yerevan Communiqué (2015). 28 Haziran 2020 tarihinde <http://www.ehea.info/Upload/document/ministerial_declarations/YerevanCommuniqueFinal_613707.pdf> adresinden erişildi.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yükseköğretim Kurulu (YÖK), (2010). *Yükseköğretimde Yeniden Yapılanma: 66 Soruda Bologna Süreci Uygulamaları*. 2. Baskı, Yükseköğretim Kurulu, Ankara